

Az elemek tépázta Atlantisz

KÖZÉP-EURÓPA ESSZÉBEN TEGNAP, REGÉNYBEN MA

I.

Milyen módon ábrázolható hitelesen Közép-Európa? Egyáltalán, minden történelmi pillanatban létezik-e Közép-Európa fogalma, illetve mindig ugyanolyan irodalmi módon reprezentálható-e?

A tanulmányban vizsgált műveket két jól elhatárolható csoportra lehet osztani. Az elsőbe szerzőik és témájuk tekintetében is közép-európai esszék tartoznak: Danilo Kiš, Czesław Miłosz, Milan Kundera és Konrád György írásai jellemző módon a rendszerváltás előtt vagy közvetlenül utána, a totalitárius politikai rendszerek és az állammonopolista gazdaságok megroppanása, majd lebontása idején íródtak. A második csoport *regényeinek* közép-európai szerzői az említett esszék születésekor kezdték pályájukat. Az osztrák Thomas Glavinic, a cseh Ondřej Neff, a magyar Egressy Zoltán, Térey János, de Kemény István is egy későbbi írógenerációhoz tartozik, s a vizsgált regényeikben az európai földrajzi-meteorológiai vagy technikai normák megszűnése, átalakulása adja a cselekmény hátterét.

Danilo Kiš már a nyolcvanas években Európát, s benne Közép-Európát is nosztalgia tárgyának látta: „a közép-európai kultúra [...] Európa utáni nosztalgiának” látszik; sőt „Európáról mint »une communauté des destins«, egy Gemeinschaft, attól tartok, Jalta és Helsinki után már csak múlt vagy régmúlt időben beszélhetünk.”¹ A kommunizmus összeomlása előtti korszak esszéit alapvetően a nosztalgia, a visszavágyódás modalitása határozza meg. Miłosz például ki is kapcsolja a földrajzi definíciót: „Közép-Európa nem földrajzi fogalom”,² sőt a helyet egyenesen irodalmi-kulturális allúzióval fogalmazza meg: „Kétségkívül két Európa létezik, és úgy esett, hogy nekünk, e másik Európa lakóinak megadatott, hogy alászálljunk e huszadik századi »sötétség mélyébe«.”³ Emil Brix Kundera beszédes című esszéjére, a *Közép-Európa tragédiájá*-ra hivatkozva ugyancsak elsősorban szellemi fogalomként határozza meg a régiót: „történetileg az antik Rómához és a katolikus egyházhoz kötődött”, és „bár 1945 után a Kelet zsákmánya lett, de kulturálisan nyugaton maradt”.⁴

Danilo Kiš erre a Kundera-írássra válaszolja, hogy térségünk „mindörökre elveszett”.⁵ Elveszettsége pedig definiálhatatlanságából is ered: „Mivel nincsenek világosan megvonnt határai, és nincs középpontja, avagy éppenséggel több középpontja is van,

1 Danilo Kiš, *Változatok közép-európai témákra*, ford. Borbély János = Uő., *Kételyek kora*, Kalligram-Forum, Pozsony–Újvidék, 1994, 155–173, 157.

2 Czesław Miłosz, *A mi Európánk*, ford. Kertész Noémi = Uő., *A kétégbeesés tisztasága*, Osiris, Budapest, 1999–2000, 320.

3 Czesław Miłosz, *A Nyugat agóniájáról*, ford. Cservenits Jolán = Uő., *Szülőhazám, Európa*, szerk. Bojtár Endre, Pozsony, Kalligram, 1993, 146–154.

4 Emil Brix, *Az újragondolt Közép-Európa*, ford. Farkas János László, *Európai utas*, 44. <https://www.europaiutas.hu/europaiutas/20013/13.htm>.

5 Kiš, *i. m.*, 155.

»Közép-Európa« manapság mindinkább Anatole France második könyvének ama Sárkányára hasonlít, amelyhez a szimbolizmust szokták hasonlítani: sokan látták, de senki nem tudta megmondani, hogy néz ki.”⁶

Közép-Európa önmaga iránti kételye nem új keletű. Márai az *Egy polgár vallomásaiban* azt írja, hogy „[a] »nyugati kultúra« kissé lógott rajtunk, mint frakk a négeren”,⁷ majd megerősíti, hogy „polgárnak lenni nem egészen ugyanaz Nantes-ban, mint Kassán – s mi odafent, a mi »nagy urbanitású« felvidéki városainkban, valahogy kínos-lelkiismeretesen voltunk polgárok, úgy iparkodtunk, mint az eminens diákok, valósággal szorgalmi feladatokat végeztünk polgáriasságból, ernyedetlenül civilizálódtunk.”⁸ Ebben a szellemben fogalmaz később Miłosz is: „A kelet-európaiak hamis viszonya a »kulturális központokhoz« a bátortalanságukból fakad: utánoznak, ahelyett, hogy szembehelyezkednének; visszatükröznek, ahelyett, hogy önmagukat nyújtanák.”⁹

Kelet-Európa a vizsgált esszéekben ambivalens helyzetbe kerül: egyszerre önálló entitás és az európai centrum perifériája. Konrád szerint „Kelet-Közép-Európa – Varsótól Prágán és Budapesten át Belgrádig – a világnak nem kevésbé példászerű és érdekes ötvözete, mint bármely más régió, földrész, kulturális térség. Nálunk ütközik össze és kavarodik egymásba a nyugati és a keleti kultúra. Együtt látjuk az ipari és az iparosodás előtti civilizációk tárgyait és lelki szokásait.”¹⁰ Az *Ifjúkorom* városában Miłosz Vilniusról írva az egész régiót jellemzi: „Egyszóval silányabb Európa, annak is az egyik legsilányabb peremvidéke. Óvatosnak kell azonban lennünk, nehogy minden területre rávetítsük a gazdasági gyengeséget.”¹¹ Konrád az öntudat és az önismeret együttesét is fontosnak tartja: „Arra legalábbis nincsen oka a nyugati közvéleménynek, hogy erkölcsi méltósággal szemére vesse a kelet-európai társadalomnak: behódolt. Emlékszünk Nyugat-Európára a német megszállás alatt. A Nyugat ne tegyen nekünk szemrehányást. De mi magunk tegyünk magunknak! Mert csakugyan behódoltunk. Jobban, mint kellett volna.”¹² Közép-Európa és Európa tehát egyszerre hasonlít és különbözik, Közép-Európa identitásának kettőségét az azonosulás vágya és a különbség vállalásának együttese, illetve az ebből a kettőségből fakadó frusztráció egyszerre jellemzi.

A kollektív identitásnak ez az esszéekben megnyilvánuló kollektív keresése az egyéni élet szintjén a kamaszkort jellemzi. Ennek fényében különösen érdekes az, ahogy Miłosz egyszerre ír önmagáról és a régióról: „Bizonyos értelemben tipikus kelet-európainak tekinthetem magamat. Azt hiszem, igaz, hogy e típus differentia specifikája a forma – a külső és a belső forma – hiányára vezethető vissza. Erényei: szellemi mohóság, szenvedélyes vitakészség, érzék az ironia iránt, érzelmi frissesség, térbeli, azaz geográfiai gondolkodás; mindez alapvető hibájából fakad: mindvégig kamaszosan éretlen marad, a belső kócos hirtelen dagálya vagy apálya irányítja.”¹³

6 Uo.

7 Márai Sándor, *Egy polgár vallomásai*, Magyar Helikon, Budapest, 1990, 247.

8 Uo., 247–248.

9 Miłosz, *Szülőházam, Európa*, 113.

10 Konrád György, *Utazni jó = Uő., Az autonómia kísértése – Antipolitika*
https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/KONRAD/konrad00041a_kv.html

11 Miłosz, *Ifjúkorom városa*, ford. Cservenits Jolán = *Szülőházam, Európa*, 26.

12 Konrád, *i. m.*

13 Miłosz, *i. m.*, 32.

Konrád ugyanezeket a tulajdonságokat emelve ki, a kamaszok közösségeként látta Közép-Európát: „Ha nyugatra jövünk – közép-kelet-európaiak –, egymással cinkosabbak, szolidárisabbak vagyunk, mint a nyugatiakkal, vagy a szovjetekkel. Meghallgatjuk, amit mondanak nekünk, de a negyedét sem hisszük el, s egymás között összevetünk. Rossz fiúk, hitetlenek, zsványok, vagányok, dörzsöltek, szélhámosok, túlélők – mi a szívünk mélyén szeretjük a destrukciót, a gúnyolódást, bennünket a történelem cinizmusra tanított.”¹⁴ Sőt, „[e] rosszabb Európa lakója megtanulja a világot ironikusan szemlélni.”¹⁵

Ahogy bizonytalan, kialakulatlan identitása miatt a kamasz egyszerre keresi azokat a viszonyítási pontokat, melyekhez hasonlítani és amelyektől elkülönülni akar, úgy Európa és Közép-Európa viszonyát az apa–fiú, sőt az apai felettes énhez viszonyuló, ahhoz egyszerre hasonló és attól különböző is kívánó lázadó kamasz relációja jellemzi. És itt különösen érdekes lesz a kettősséget hordozó műfaj – Adorno az esszét a kamasz pszichéjéhez hasonlítja:

Az esszé azonban nem tűri, hogy feladatát előírják. Ahelyett, hogy tudományos eredményt produkálna, vagy művészi alkotást hozna létre, törekvései azt a gyermeki kedélyt tükrözik, amely habozás nélkül tűzbe tud jönni olyan dolgoktól, melyeket mások megalkottak. Arra reflektál, amit szeret, és amit gyűlöl, ahelyett, hogy a szellemet a határtalan munkamorál modelljének megfelelően a semmiből való teremtésként képzelné el. Az öröm és a játék lényeges számára.¹⁶

Mintha a kamasz attribútumait sorolná fel, majd így folytatja a szöveget: „Törésekben gondolkodik, mint ahogy a valóság is töredezett, és egységét a töréseken keresztül találja meg, nem pedig abban, hogy elsimítja azokat. [...] Az esszében számára a diszkontinuitás a lényeges, hiszen állandóan egy ideiglenesen lecsendesített konfliktussal van dolga.”¹⁷

Mitosz, Kundera, Konrád, Kiš és Márai Közép-Európát esszékben is megfogalmazták. A bölcsélet és az irodalom határán álló esszék akkor íródtak, amikor még okkal lehetett reménykedni abban, hogy az „1945 után a Kelet zsákmánya lett, de kulturálisan nyugaton maradt” Közép-Európa az idegen megszállás[ok] miatt és csupán átmenetileg veszítette el európaiságát.

Kemény István 2017-es *Lúdbőr* című esszékötetében a fenti hagyományt folytatja, amikor így emlékezik vissza a rendszerváltás harminc évvel korábbi közép-európai reményeire: „Akkor éreztem talán a legerősebben életemben, hogy milyen fontos és különleges dolog közép-európainak és azon belül is éppen magyarnak lenni: vidámak vagyunk, mint a vidám olaszok, de ha kell, végigülünk bármilyen workshopot, mint a komoly németek, és jobban iszunk, mint az írek. Mi is antimilitaristák vagyunk meg anarchisták, meg feministák, vidáman összevillan a szemünk bármelyik svédde a

14 Konrád, *i. m.*

15 Mitosz, *A mi Európánk*, 322.

16 Theodor W. Adorno, *Az esszé mint forma*, ford. Hegyesy Mária = Uő., *A művészet és a művészetek*, Helikon, Budapest, 1998, 29–30.

17 Uő., 30.

geoszexuális fiú mögött, de csak mosolygunk, nem gúnyolódunk, és ha egy kicsit mégis, az nem baj, mert nekünk ennyire azért szabad, mert mi viszont többet tudunk a diktatúráról, mint az ittlévők együttvéve. [...] És lazák vagyunk, és vagányak, pont úgy dolgozik bennünk a rock and roll, mint az itteniekben.”¹⁸ Kemény a kötetben Szűcs Jenő sokat emlegetett alkotását beemeli az általa legjelentősebbnek tartott ötven mű közé. A *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* nem csak azért fontos a számára, mert Közép-Európa feltételezett ingamozgásával éppen a régió Nyugathoz tartozását tette viszonylagossá, amelynek szándéka a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján egyértelműnek látszott. Szűcsnek a vizsgált esszéekkel egyidőben, 1981-ben született tanulmánya szerint a magyar történelem „közép-kelet-európai” jellege azért sajátos képlet, mert hibrid módon kettős arculatú: egyrészt kora-újkori, „kelet-európai” fordulata szélsőségessé fokozta a nyugati képlethez képest a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulásait és kiegyensúlyozatlanságát [következésképpen a társadalmi és politikai erőviszonyok megmerevedését], másrészt azonban a fordulat századokon át sem volt képes kiiktatni a szerkezet „nyugatias” alkatelemeit.¹⁹

A *Lúdbőr* egyik szövegében a történész személyes tragédiája, a tanulmányaiban kifejtett Közép-Európa-probléma és az író személyes emléke összeolvad: „1988 késő őszen a szerelmem figyelmeztetett, hogy ha már van képem történelem szakosnak nevezni magam, legalább egyszer méltóztassak vele befáradni Szűcs Jenő előadására, mert nagy valószínűséggel a jelenkori Közép-Európa legfontosabb történészének az óráit lógom el éppen. És akkor bementem vele, és ott ültünk háromnegyed órát az előadóteremben, mire kiderült, hogy Szűcs nem fog jönni, mert meghalt.”²⁰ A visszaemlékezés esszé idézõ stílusa egyszerre vezet a *Kedves Ismeretlen* problematikájához és nyelvéhez: „Neveztek már ezt a vidéket Közép-Európának, Közép-Kelet-Európának, Kelet-Közép-Európának, Habsburg-birodalomnak, dunai monarchiának, egyik se ugyanazt jelenti – de egy elátkozott tájat igenis jelent Európa közepén. Itt született meg az a végzetes irigység, amiből kicsíráztak a világháborúk, majd egész Európa lehanyatlása.”²¹ A regény nemzedékein átívelõ kollektív illúziók és örületek középpontjában a valóság megfoghatatlansága és megfogalmazhatatlansága áll, és a közép-európai létezés abszurditását az idő bizonytalansága okozza. A térnek és az időnek, illetve az ezek metszéspontján élő embereknek a Duna lesz a legfontosabb metaforája: „A Duna maga valamiféle közös lélek. Ezért nem is úgy zajlik le a látogatás, ahogy egy hagyományos vízözön szokott – vagyis nem egy nyugodt, sima vízfelület emelkedik föl az égig. Valamivel jobban emlékeztet a jelenség a dagályra. De annál sokkal gyorsabban zajlik le. De néha lassúbb is. Az időre is emlékeztet. De nem is idő. Lélekáradás. Talán még mindig ez a legpontosabb szó rá.”²²

18 Kemény István, *Lúdbőr*, Magvető, Budapest, 2017, 24–25.

19 Szűcs Jenő, *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*, Történelmi Szemle, 1981/3. https://tti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz1981_3/szucs.pdf

20 Kemény, *i. m.*, 201–202.

21 Kemény István, *Kedves Ismeretlen*, Magvető, Budapest, 2009, 141.

22 *Uo.*, 140.

II.

Az emberi világtól függetlenül áradó folyó metaforája előlegezi az osztrák Thomas Glavinic *Éjszakai műszak* (2006), a cseh Ondřej Neff *Sötétség* (2003), illetve Egressy Zoltán *Százezer eperfa* (2014) és Térey János *A Legkisebb Jégkorszak* (2015) című műveit. A felsoroltak mindegyikében különböző természeti jelenségek generálják a regénycselekményeket, az éghajlati változások és technikai összeomlások a lehetséges mindennapok fanyar *Mad Max*-reality hátterén túl a világ értelmezhetőségét is meghatározzák. A regények a tudományból a kortárs közbeszédén át a populáris műfajok tipikus témájává váló – s onnan az irodalomba bekerülő – klímaváltozás vagy technikai zavar okozta összeomlás gondolatára épülnek: arra a lehetőségre, hogy a közeljövőben megtörténő vagy már ma is zajló radikális időjárás vagy civilizációs átalakulások megváltoztatják napjaink szokásait és értékrendszerét. Korunk populáris műfajainak reprezentációs technikái jól felismerhetően vissza is hatnak az irodalomra: a science fiction, a katasztrófa- és az akciófilmek elemei árnyalják és gazdagítják a szövegek értelmezését. Ennek említése nem csupán a jól ismert tematikák és motívumok, hanem a film médiuma miatt is fontos.

Gilles Deleuze a kristályosodásról szóló metafora segítségével beszél arról, hogy a mozi hogyan teremti meg a közvetlen idő képeit vagy „kristályait”, melyek a szövegen egyszerre teljesen belül és teljesen kívül elhelyezkedve felfüggesztik a filmszerű szöveg határait. A mozi egy példaértékű szövegszerű „esemény”, mivel a film a megjelenített múltat saját jelenétől elválaszthatatlanul mutatja be. A mozi egy múltból kiszakított múltat, a múlt virtualitással ütköztetett jelenvalóságát tárja elénk.²³ Az időből való kiszakítottság, az idő normalitásának felfüggesztése az apokaliptikus időn kívüliségét vetíti előre.

Neff *Sötétség* című, Európa-díjas regényének előzetes figyelmeztetése a valós eseményekkel, létező személyekkel nyilvánvaló párhuzamokra utaló, ám a referenciális értelmezhetőséget kikapcsolni akaró filmeket idézi: „A történet egy párhuzamos világban játszódik. Bármiféle hasonlóság világunk körülményeivel fiktív, a regényben felvázolt politikai helyzet kitalált, értelmetlen az itt ismertetett személyeket és történéseket világunk állapotával összevetni. Persze megakadályozni Önöket ebben nem áll módomban.”²⁴ Ez a nyitás a már említett Adorno-idézet kapcsán különösen érdekes. Ha az esszé „nem hagyja magát megfélemlíteni ama derivált bölcsességtől, mely szerint az igazság és a történelem kibékíthetetlenül állnak szemben egymással”,²⁵ akkor Neff könyve nemcsak a sci-fi szabályai miatt válik le a történelem elfogadott narrációjáról, hanem azért is, mert az ábrázolt világ lényege már éppen a történelemben megnyilvánuló igazság visszautasítása és az irracionális elfogadása alapján érthető meg. Glavinic 2006-os *Éjszakai műszak* című könyve szintén egy váratlanul üressé vált világ rémálomszerű leírása. A helyszín most is Közép-Európa, a Monarchia első fővárosa: a bécsi főhős „egy napon arra ébred, hogy nincs körülötte senki, nem működnek a telefonok és a számítógépek, nem marad hátra más, mint hogy

23 Timothy Bewes, *A regény, mint hiány. Lukács és a posztmodern széppróza eseményszerűsége*, ford. Jelinek Csaba, <http://fordulat.net/pdf/7/bewes.pdf>

24 Ondřej Neff, *Sötétség*, ford. Barna Otília, Metropolis Media, Budapest, 2015, 9.

25 Adorno, *i. m.*, 35.

elhagyja az elnéptelenedett Bécset, majd Ausztriát, és körülnézzen a világban: hova tűntek az emberek?”²⁶ Glavinic regényének kiüresedett, emberek nélküli világa a tudományos-fantasztikus posztapokaliptikus katasztrófafilmekből ismerős, jóllehet a hétköznapiság iróniája az abszurd felé tolja el a szöveget:

Nem nagyon tudott odafigyelni a cikke. Zavarta valami.

Egy idő után azon kapta magát, hogy újra és újra ugyanazt a mondatot olvassa, mégsem érti. Hóna alá csapta az újságot, és tett pár lépést. Ahogy felemelte a fejét, megállapította, hogy egyetlen embert sem lát. Sehol egy ember, sehol egy mozgó autó. [...]

Jonas elsétált a sarki közértig. Zárva. Homlokát a kirakatüveghez nyomta, és kezével leárnyékolta a szemét. Sehol senki. Szóval mégis csak ünnepnap van. Vagy sztrájk, csak nem értesült róla. [...]

Miközben visszaindult a megálló felé, körülnézett, hogy a sarkon nem kanyarodott-e be mégis a 39A.

Felhívta Marie-t a mobilján. Nem vette fel. Még az üzenetrögzítő sem jelentkezett.

Megpróbálta elérni az apját. Ő sem vette fel. Hívta az irodát. Senki.

Elérhetetlen volt Werner és Anne is.

Megzavarodva csúsztotta a telefont a zakója zsebébe. Ebben a pillanatban döbbent rá, hogy teljes csönd van.

Visszament a lakásába. Bekapcsolta a tévét. Vibrálás. Bekapcsolta a számítógépet. »Server error«. Bekapcsolta a rádiót. Sercegés.”²⁷

Egressy Zoltán *Százezer eperfa* című regényében és Térey János *A Legkisebb Jégkorszak* című verses regényében az időjárás radikális átalakulása tölti be ugyanazt a szerepet, mint Glavinicnál a világ kiürülése vagy Neff regényében a technical breakdown. A klímaváltozás úgy alakítja át szűkebb civilizációnk szokásait és értékrendszerét, ahogyan korábban Defoe-nál a londoni tűzvész vagy Camus-nél a pestis befolyásolta a mindennapokat. Ám a változás nem egy-egy városra, hanem határozottan Európa tágan értelmezett középső részére van hatással:

Óriási, szeszélyes kilengések voltak tapasztalhatóak.

Például az Adria Dubrovníknál befagyott;

Például a lengyel alföldön nagyon feltört a talajvíz,

Jobban, mint szokott. A vízgűjtőjünkben leesett csapadék miatt

Megáradtak az ukrán és orosz folyók;

De pont a németeknél nem volt áradás,

Sőt az idén hatalmas szárazság dúlt,

És szeptembertől száraz lábbal lehetett átkelni a Rajnán

Strasbourgnál; Montenegróban pedig

26 Bombitz Attila, *Nyelvhasználat és világnézet a mai osztrák prózairodalomban = Ragyogó pusztulás. A kortárs osztrák irodalom antológiája*, szerk. Bombitz Attila, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2016, 7–32, 31.

27 Thomas Glavinic, *Éjszakai műszak*, ford. Kurdi Imre, Tiszatáj, 2008/12., 44.

Sáskajárás is előfordult. És eközben
Már készülődtek tágabb hazánk ellen újabb ciklonok.²⁸

Egressy Százezer *eperfájában* az egészségügyi, politikai, majd végül ontológiai problémává váló szélcsend úgy terjed el a Kárpát-medencében, ahogyan Saramago *Vaksága* egy átlagosnak tűnő szembetegségből kialakuló járványt növeszt rendkívülivé. „A régóta stagnáló állapotok egyszer csak megbillenek, majd teljesen felborulnak: a Kárpát-medencében eláll a szél, a szennyezett levegő megreked a talaj közelében, a kórházak megtelnek, az utcán pedig kitör a káosz. A katasztrófának meghatározható oka nincs” – írja a regény egyik kritikusja.²⁹

A természeti átalakulás, felfordulás – görögül katasztrófa – az egész világon zajlik, de mindkét regényben jól definiálható *földrajzi helyre koncentrálódik. Arra a Közép-Európára, amelyet egyszerre jellemez a kimaradás frusztrációjának és reményének a kettőssége:*

Sokan tudni vélik, hogy a Kárpát-medence csupán az epicentrum, a szél nemsokára máshol is eláll, ez többeket eltölt némi jóérzéssel, bár a továbbélés esélyeit esetükben is tovább rontja, hiszen ha így alakul, *kivándorolni sem lesz érdemes*. Meglepő, de igazán nagy méreteket nem öltött az exodus, rengetegen a határán vannak, nem az országnak, hanem a gondolatnak, az elhatározás azonban könnyebben születik meg a tectnél, az emberek a lelkük mélyén bíznak a kedvező változásban, abban, hogy *végül* mégsem lesz világvége, megoldódik a dolog, *balesetek is mindig másokat érnek, halálos betegségek is másokat ölnek meg*.³⁰

Egressynél a szélcsend, Téreynél pedig a lehűlés természeti jelenségei úgy határozzák meg az emberi-társadalmi viszonyokat, hogy közben azokon kívül, sőt azok felett állnak. Glavinic, Neff, Egressy és Térey műveiben azonban nem annyira megváltoztatják, inkább felerősítik és megjelenítik a társadalmi-politikai megszokások által eltakart kulturális-morális rossz közérzetet.

A betegeskedő Európában az emberek háromnegyede
Fizikai vagy mentális problémákról számol be
Egy fölhmérés szerint – olvasta indokolatlanul lelkesen Jócsikné
Egy csíptetős dossziéból. – 39 százalékuk
Kóros fáradtságra és letargiára, 32 százalékuk ingerültségre,
22 százalékuk pedig alvászavarokra panaszkodik.
Félelem, álmatlanság és testi-lelki rossz közérzet...³¹

Sőt, a szélcsend és a lehűlés, illetve azok következményei az egyébként is nehezen definiálható erkölcsi rendszert is alapjaiban kezdi ki:

28 Térey János, *A Legkisebb Jégkorszak*, Jelenkor, Budapest, 2015, 599.

29 Tóth Anikó, *Se szembeszél, se lány fuvallat*. Egressy Zoltán: Százezer eperfa, Art7 2015. február 3. <http://art7.hu/irodalom/se-szembesz-el-se-lagy-fuvallat/>

30 Egressy Zoltán, *Százezer eperfa*, Európa, Budapest, 2014, 304.

31 Térey, *i. m.*, 62.

Arra, hogy miközben sarkköri levegő söpör végig
Európán és majdnem az egész Észak-Amerikán,
Viharok és tektonikus mozgások zajlanak a lélekben szintúgy.
Repedések keletkeznek a családok szövetén.

A változások a politikai viszonyokat is felforgatják:

A felső légkörbe került kén-dioxid
Az atmoszférába jutva szulfát aeroszokat képez;
Ez pedig globális lehűléshez,
A monszunáramlatok megváltozásához vezet...”,
Bontakozott ki a sajtóból a konzul.
„Áttételesen pedig lázadásokhoz
És végül forradalmakhoz, nem igaz?”,
Húzta föl Pispek a szemöldökét.
„Társadalmi jelenségeket
Csak társadalmi jelenségekkel
Lehet magyarázni, szögezi le Durkheim”³²

Az utolsó mondat iróniája egyszerre állítja és visszavonja a jégkorszak lehetséges értelmezési sztereotípiáit. A Térey-mű címében is ezt látjuk: míg a *jégkorszak* a hideget, s ezzel összefüggésben a hideg–meleg toposzokra rájátszva a szeretetlenséget mutatja, a *legkisebb* jelző megszorítja azt. Ez a jégkorszak ugyanannyira kisszerű, amennyire apokaliptikus: a nagy ívű összeomlást a kisszerű hétköznapokhoz való visszatérés váltja fel:

Mátrai – akitől most veszünk
Búcsút mindörökre, olvasóm –,
Nem csettintett elégedetten,
Inkább kissé meg volt illetődve ő is,
Hiszen eddig alig dolgozott kulturális vonalon.
Egy év *pihenő* után festmények, koncertek
És operák után fog tájékozódni!
De mostantól nem passzióból, hanem hivatásból.
Egy novemberi *hétfőn fölszáll hármukkal a gép Dubaj felé,*
Ahol Mátrai a magyar kulturális intézet
Igazgatója lesz.³³

Míg az esszék a világ megértését reprezentálják, addig a vizsgált regények azt mesélik el, hogyan lehet és kell a katasztrófák új élethelyzetében túllépni a múltból örökölt ismereteken.

32 Uo., 62.

33 Uo., 608.

A regény műfajának a nevelődés gondolata az egyik legfontosabb szervező-eleme.³⁴ Sőt, Kontje szerint a nevelődési regény felemelkedése azzal a korszakkal esett egybe, amikor – Foucault kifejezésével élve – a Rend Történelemmé változott, azaz – kevéssé emelkedetten – amikor a gyerekek olyan világba nőhettek bele, amely határozottan különbözött a szülőkéitől.³⁵ A vizsgált regényekben azonban a Történelem nem Renddé alakul vissza, hanem a teremtés előtti káosz *képződik meg újra. Amíg a korábbi civilizációt az elidegenedés jellemezte, addig az új idegensége a biológiai létezés kísértésében nyilvánul meg: a regényhősöknek a társadalomba való belenövés helyett az ösztönök irányította túlélést kell megtanulniuk.* Ahogyan a vizsgált esszé *Közép-Európát akarták megérteni, úgy a természeti-technikai felfordulás regényei is erre a jól definiálható földrajzi helyre koncentrálnak.*

III.

A szövegekben a szélsőséges időjárás nemcsak konkrét esemény, de metaforaként olyan apokaliptikus beszédmóddá is válik, amely által Derrida szerint „egy történelmi-metafizikai korszak végül is kénytelen nyelvként meghatározni problematikus horizontjának egészét.”³⁶ A vizsgált művek esetében az időjárás akár az isteni akarat megnyilvánulása³⁷ is lehetne, sőt az apokalipszist megidéző szélsőséges helyzetek ábrázolása a mítosz felé is elmozdíthatná a regény műfaját, hiszen az ember helyét a társadalomnál nagyobb erők összefüggései jelölik ki. Am a regény az egydimenziós világ művészete,³⁸ így a meteorológiai vagy technikai hatások által meghatározott viszonyrendszerek nem lépnek ki az emberi-társadalmi kapcsolatok dimenziójából, és így nem mozdulhat el mítikus magasságok felé: ebben a műfajban az apokalipszis, ahogyan a pokol és a menny, csak ezen a földön lehet.

A teológia szerint az apokalipszis nem csupán véget vet a régi világnak, de egyben megnyit egy újat is: „Az apokaliptikus fantázia mindig izzó szenvedéllyel festette meg Istennek az Utolsó Napon végrehajtandó nagy világítéletét. [...] E képek kétségtelenül apokaliptikusak, de vajon keresztényiek-e? E kérdésre nemmel kell

34 Lásd: „Ainsi entendu, le roman pédagogique semble s’inscrire dans une tradition qui remonte aux origines mêmes du roman” [„Ilyenformán a pedagógiai regény beírni látszik magát egy olyan hagyományba, amely egészen a regény gyökereig megy vissza” – saját fordítás]. Robert Granderoute, *Le roman pédagogique de Fénelon à Rousseau*, Edition Slatkine, Genève–Paris, 1985, 4.

35 „The Bildungsroman arose during the period that witnessed »the mutation of Order into History« [Foucault], or, rather less grandiosely, at a time when children could expect to grow up into a world that differed significantly from that of their parents” (Franco Moretti), idézi: Todd Kontje, *The German Bildungsroman. History of a National Genre*, Camden House, Columbia, 1993, 111.

36 Lásd erről Mizser Attila, *Apokalipszis most. Az apokaliptikus hagyomány a huszadik század második felének magyar prózairodalmában*, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, http://midra.uni-miskolc.hu/JaDoX_Portlets/documents/document_13062_section_5177.pdf

37 „villámlás, ézengés, földrengés és nagy jégeső támadt”; „vérrel vegyes jégeső és tűz záporozott a földre”, „az égből lehullott egy nagy csillag, s mint égő fáklya, lobogott.” „Az égből mázsás szemekben jégeső zúdult az emberekre.” *Jelenések könyve*, VIII. 5, 7, 10.

38 „Egészen más helyet foglal el a regény, a modern polgári eposz. Itt egyrészt újra maradóképpen megmutatkozik az érdekek, állapotok, jellemek, életviszonyok gazdagsága és sokoldalúsága, egy totális világ széles hátterében bomlik ki az események epikus ábrázolása. [...] A modern regény létrejöttének előfeltétele a már prózailag rendezett valóság...” Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Eszttika* (rövidített kiadás), ford. Tandori Dezső, Gondolat, Budapest, 1979, 378.

felelnünk; a keresztény jövővárás ugyanis nem a végre irányul – ennek az életnek a végére, a történelem vagy a világ végére –, hanem a kezdetre: az igazi élet kezdetére, Isten országa kezdetére és mindenek újjáteremtésének kezdetére, ami majd megadja a dolgok maradandó alakját.³⁹

Egressy Százezer eperfájában felmerül, hogy „[m]inden megtörténhet, meg is történik újra és újra, egy befejezés is csak egy állomás, a befejezések is folytatnak valamit”, és az újrakezdés stílusosan is felülemelkedik a hétköznapi nyelvhasználaton: „hosszú percek kellene majd, hogy felfogják, mi történik, aprót mozdul a levél, nem hullik le, marad az ágon, idő kell majd, hogy megértsék, kis fuvallat lebbenti, szél, a szél, nekik mutatja meg újralétezésének első jelét.”⁴⁰

Ám ez a regény, Térey *A Legkisebb Jégkorszakának*, de Glavinic *Éjszakai műszakának* befejezéséhez hasonlóan csak egy egydimenziós világ hétköznapijait állíthatja vissza:

Egy novemberi hétfőn fölszál hárommal a gép Dubaj felé,
Ahol Mátrai a magyar kulturális intézet
Igazgatója lesz. Kinevezésében
Része van a Radák halála utáni
Bizonytalan helyzetnek. Hirtelen
Mindenhol kapkodva kezdtek tapogatózni:
Megbízható régi munkatársakat ástak elő,
[...]
Mátrai hallgatta,
Ahogy az üveghangú
Zsivajra lezúdul
Az isteni őszi eső.⁴¹

IV.

„Közép-Európa nem földrajzi fogalom” – olvashattuk fentebb Miłosz *esszéjében*. A vizsgált *regények* azonban éppen ezt a fogalmiságot vonják vissza, amikor természeti tereppé csupasztítják a régiót. Ahol az elemekkel, az emberi hordákkal vagy a civilizáció hiányával kell a pusztá fizikai létezésért megküzdeni, ott a reflexió a lét félreértésének tekinthető. Ezért lesz ugyanannyira fontos a szövegek műfaja.

Ha Wittgensteinnel szólva egy nyelvet elképzelni annyit tesz, mint egy életformát elképzelni, akkor az esszék és regények ugyanazt a földrajzi helyet írják meg, mégis más életformát teremtenek. Az esszé gondolkodik a rajta kívül létező világról, a regény létrehozza azt a világot, amiről gondolkodhat. A megszólalás választása a szerzőknek az általuk megírt világhoz való viszonyulást, az esszék esetében az elfogadást, a regényekében a visszautasítást mutatja. Ha Wayne C. Booth-ra támaszkodva a forma megválasztását etikai aktusnak vesszük, akkor a Közép-Európáról

39 Jürgen Moltmann, *Minden végben kezdet rejtezik*, ford. Gromon András, Pannonhalma, Bencés, 2005, 6.

40 Egressy, *i. m.*, 194.

41 Térey, *i. m.*, 608.

szóló irodalmi beszédmód megváltozása két elveszett illúzióval is összekapcsolható. Az egyik, hogy a régió történelmileg, szellemileg és kulturálisan elválaszthatatlanul Európához tartozik, hiszen ezt a szerves kapcsolatot csak valamilyen idegen hatalom függeszthette fel átmenetileg; a másik pedig, hogy létezik még az az Európa, amihez képest Közép-Európa identifikálhatja magát.

A változás érzését a folyamatosan változó beszédmód adhatja hitelesen vissza. „Éppen a valós élet megfoghatatlan jellege folytán van szükségünk a fikció segítségére ahhoz, hogy az élő tapasztalatot mintegy visszatekintve megszerezzük, készen arra, hogy átértékelhetőnek és ideiglenesnek tartsuk a fikciótól vagy a történelemtől kölcsönzött cselekményszövés [mise en intrigue] bármely formáját.”⁴²

Kemény István a *Lúdbőr* 2017-es jelenéből így emlékezik a rendszerváltás múltjára: „Kelet-Közép-Európa szintézise, jövője csakis a jövőtlenség, a szűkösség, a nyugatra vándorlás, a felvevőpiac, az összeszerelő-műhely, a fejedászat, az agyelszívás lenne? Tényleg ugyanaz az üveglafon bámulja Prágát és Erdélyt és Litvániát és Budapestet és Badacsonyörsöt és Pomázt és Lengyelországot és Kelet-Közép-Európát? Az egész Szűcs Jenő-i harmadik régiót, az én édes nagyobbik hazámat?”⁴³

Tézisünk szerint a vizsgált műfajváltás csak jelzi a Közép-Európa-kép bekövetkezett változását. A rendszerváltás előtt keletkezett esszék alapján – az önkényes válogatás dacára – általános érvényűnek látszik, hogy a bináris világtrend azt az illúziót is életben tartotta, hogy ez a régió alapvetően a Nyugathoz tartozik, azaz a Római Birodalom, a kereszténység, a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció, a felvilágosodás és a modernitás által meghatározott szellemi-földrajzi térképen található meg. Ezt az organikusnak vélt kapcsolatot a történelem vagy a politika felfüggeszthette ugyan, de a Nyugat-Európával való szellemi azonosság nem volt megkérdőjelezhető; ezt az esszék megírásának ténye is tükrözte.

Míg a rendszerváltás előtt az esszé műfaja rákérdezett Közép-Európa helyzetére és értelmezni igyekezett azt, addig a rendszerváltás után Közép-Európa és az irodalom koncepciója is megváltozott; a régió új jellemzőit így új nyelven kellett és lehetett megírni.

Az új nemzedék már a populáris kultúra eszköztárát is felhasználja, így a vizsgált művek világvége-ábrázolásai a megidézett katasztrófafilm- vagy science fiction-elemek miatt a bukás pátoszát is visszavonják. Amit Bombitz Attila Glavinic kapcsán az osztrák szerzőkről ír, az összes tárgyalt szerzőre igaz: „Olvasható irodalmat írnak, legtöbbször igen kritikus viszonyul nagynevű, »olvashatatlant« vagy »metafizikus« elődeihez. Régi műfajok köszönnek itt vissza új nyelvi köntösben, krimik, szerelmi történetek, hétköznapi esetek, művészregények, középpontba állítva a média, a technika szubjektumalakító mechanizmusa. Eszközként pedig az ironia működik, nemegyszer jó adag pofátlansággal körítve.”⁴⁴ Az esszé az igazságot akarja megfogalmazni, a regény az igazság hiányát konstatálja. Apokaliptikus helyzet, de az igazság feltárulása nélkül. Egy irracionális világ esszéeként történő megfogalmazása inkább kudarcnak, mint

42 Paul Ricoeur, *Az én és az elbeszélte azonosság*, ford. Jeney Éva = Uő., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris, Budapest, 1999, 403.

43 Kemény, i. m., 202.

44 Bombitz Attila, *A lét elviselhető könnyűsége. Jegyzetek a legújabb osztrák irodalomhoz*, Tiszatáj, 2008/12, 17.

realitásnak tűnik. Az egydimenziós regény a túlélés történetét elmesélheti ugyan, de az újrakezdés csak egy feltároló igazság nélküli világban képzelhető el.

Egy feltároló igazság nélküli és alulról nézett világban, amit a regény nézőpontja csak alulról láttathat, a szereplők átélnek, elszenvednek, de nem értelmezhetik hitelesen mindazt, amin keresztülmennek. Ha mégis megteszik, az csupán a reflexió ironikus kísérlete lehet, ahogyan azt a Térey-szöveg Durkheim-idézete esetében láthattuk. A regény műfajában most is a Jan Assmann-féle „mindennapok története”, a „történelem alulnézete” rajzolódik ki,⁴⁵ nem pedig az esszé értelmező felülnézete, amely tudása, nézőpontja és nyelve miatt is távolságtartást igényel.

Camus 1947-ben *A pestisben* még arra kérdezett rá, hogy lehet-e „szentté lenni Isten nélkül”. A 2000-es évek közép-európai világvége-könyveinek Isten nélküli világában a kegyelem helyett a puszta szerencse lesz a túlélés feltétele, és hétköznapivá válhat az apokalipszis. Glavinic hőse, Jonas sem az ismeretlenséget metaforizáló cethal gyomrába kerül, hanem egy olyan világban találja magát, amelyben minden megváltozott, mégis minden ugyanaz maradt: „Magyarországon sem talált egyetlen lelket sem. Elment egészen Zalaegerszegig. Onnét a gyorsforgalmi úton indult vissza Ausztria felé. Heiligenkreuznál lépte át a határt. Az az abszurd érzése támadt, hogy ismét otthon van.”⁴⁶

45 „A *kommunikatív* emlékezet a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik.” [51.] „Az emlékekből és elbeszélésekből kirajzolódó történelemkép a »mindennapok történelme«, a »történelem alulnézete«” [52.] Jan Assmann, *A kulturális emlékezet*, ford. Hidas Zoltán, Atlantisz, Budapest, 1992, 51–56.

46 Glavinic, *i. m.*, 63.